

مطالعه رابطه بین دین‌داری و فرهنگ سیاسی (تعامل دین و

سیاست) بعد از انقلاب اسلامی ایران

طاها عشایری^۱، الهام عباسی^۲، سید علی میر لوحی^۳ فاطمه حسینی^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷

چکیده:

دین به معنای باور، ارزش‌ها و اعمال عبادی-الهی است که خداوند برای راهنمایی و تنظیم رفتار انسان‌ها در اجتماع آن را از طریق انبیاء الهی و امامان معصوم ارسال کرده و این رسالت در زمان غیبت بر عهده ولایت‌فقیه است. از این طریق دین‌داری (پدیده آسمانی-فرازمینی) با سیاست، حکمرانی و اجتماع (پدیده زمینی-این‌جهانی) پیونده خورده و معنا می‌یابد. نقش دین‌داری جامعه در ظهور انقلاب اسلامی ایران و افزایش مشارکت سیاسی به دلیل ارتقای فرهنگ سیاسی، در طول تاریخ کاملاً مشهود است. بر این اساس؛ هدف اصلی پژوهش مطالعه رابطه بین دین‌داری و فرهنگ سیاسی ایران است. روش تحقیق از نوع فراتحلیل کمی، حجم نمونه برابر ۱۵ پژوهش از جامعه آماری ۲۶ سند علمی به روش نمونه‌گیری غیر احتمالی با ارزیابی ملاک ورود خروج انتخاب‌شده است. نتایج نشان می‌دهد که میزان دین‌داری بر فرهنگ سیاسی بعد از انقلاب اسلامی تأثیر معنی‌داری داشته و مقدار اثر آن برابر با ۴۴ درصد است. همچنین دین‌داری مناسکی (۳۱ درصد)؛ دین‌داری پیامدی (۳۴ درصد)؛ دین‌داری اعتقادی (۲۸ درصد)؛ دین‌داری تجربی (۳۶ درصد) و دین‌داری عبادی (۴۰ درصد) بر فرهنگ سیاسی تأثیر داشته است. درنهایت دین و سیاست در ایران پس از انقلاب اسلامی درهم‌تنیده، پیونده خورده، تعاملی دوسویه و تکمیلی بوده و برای تدوین حکمرانی اسلامی بر مبنای دین‌داری؛ حضور جهاد و تبیین دینی در عرصه سیاست و فرهنگ سیاسی امری الزامی بوده و حکومت اسلامی؛ نیازمند سیاست‌گذاری نوین در این عرصه است.

واژگان اصلی:

فرهنگ سیاسی، انقلاب اسلامی، دین‌داری، مشارکت سیاسی

^۱ عضو هیات علمی دانشگاه محقق اردبیلی، گروه تاریخ و جامعه‌شناسی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول) t.ashayeri@uma.ac.ir

^۲ عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران elham@pnu.ac.ir

^۳ دانشجوی دکتری حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)،

^۴ دانشجوی کارشناسی جامعه‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی

مقدمه :

پیروزی انقلاب اسلامی؛ نیازمند ساختار جدیدی از نظام سیاسی بود که امام خمینی (ره)، معمار سیاست مدرن در دولت ایران، آن را پایه‌گذاری نمود. در همین راستا، نظام سیاسی را به ولایت مطلقه انتصابی و مشروعیت حکومت دینی پیوند زده و حکومت اسلامی را حکمرانی بر مردم و برای مردم تلقی کرده است (اکبریان و سیف‌الدین، ۱۴۰۰: ۱۱۴). مطالعه رابطه میان دین و سیاست، در دکترین مهدویت شیعه امامیه، از مهم‌ترین دغدغه‌های اندیشمندان مسلمان بوده و می‌تواند در عصر غیبت راهنمای دولت‌های اسلامی در سیاست‌گذاری باشد (ملکی، ۱۳۹۸: ۱۴۱). دین و سیاست، بعد از انقلاب اسلامی، پیوندهای عمیق‌تری باهم پیدا نموده؛ به‌طوری‌که امام خمینی (ره)، بینان‌گذار و مؤسس نظام جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷)، اسلام را دین سیاست معرفی می‌کند. به‌زعم ایشان، رسول‌الله، پایه سیاست را دیانت بنانهاده و احکام اخلاقی صادرشده از سوی اسلام، بعدی سیاسی دارد. پس تلقی مؤمنان به‌عنوان برادر همدیگر (نشانه اتحاد و انسجام جامعه مؤمنان)، حکمی اخلاقی، اجتماعی و سیاسی است (زحمتکش و جعفری، ۱۳۹۰: ۷۷۲). دین‌داری شامل رفتار مشارکت‌محور، صلح ارحام، مسئولیت‌پذیری، نذر کردن، تعهد اخلاقی و مدنی است. مشارکت دینی از طریق کمک در نهادهای خیریه، کمک‌های داوطلبانه و مشارکت در نظام سیاسی خود را نمایان می‌سازد. مذهب قالب کلی از هنجارها و ارزش‌هایی است که فرد را به‌سوی کنش‌های اجتماعی تحت قوانین الهی، راهنمایی می‌کند (سوسن، ۲۰۲۲) و آن‌ها را به‌سوی ساخت جامعه آرمانی، مدینه فاضله و اجتماع بهنجار از طریق تعامل، همکاری و تعاون سیاسی دعوت می‌کند. این امر نیازمند آگاهی، دانش، مهارت، بینش و فهم از جهان سیاسی است که فرهنگ سیاسی نام دارد. فرهنگ سیاسی^۱، از مهم‌ترین مفاهیم در بین متفکران علم سیاست بوده و در آراء ارسطو، متسکیو، الکسی دوتوکویل و دیگر

^۱ political-cultural

اندیشمندان بزرگ علوم سیاسی بازتاب یافته است (سوئدلو، ۲۰۱۳) که از دو مؤلفه فرهنگ و سیاست تشکیل یافته و معادل آگاهی انسانی^۱، دانش، سواد و نگرش به جهان سیاست است (بناس، ۲۰۱۶: ۶۵). فرهنگ سیاسی به مجموعه‌ای از دیدگاه‌های مشترک و هنجاری گفته می‌شود که قضاوت‌های یک جمعیت در مورد نظام سیاسی آن مجموعه را شکل می‌دهد (دی، ۲۰۲۱). در جامعه مدرن، فرهنگ به‌عنوان متغیری پیش‌بینی‌کننده عمل کرده و بر این تأکید می‌کند که آیا جامعه قادر به نوگرایی سیاسی هست یا نه؟ در این میان ماکس وبر، فرهنگ را یکی از عوامل اصلی توسعه فرهنگ سیاسی دانسته و برخی فرهنگ‌ها از جمله فرهنگ‌های سنتی و غیرعقلانی را مانع تحولات مدنی می‌داند. همچنین پارسونز، فرهنگ سیاسی جوامع ماقبل مدرن را انتسابی؛ عاطفی و فردی و غیرعقلانی توصیف کرده است که آینده‌نگری قوی ندارند. در این میان منافع جمعی، اکتسابی، عقلایی و عمل بر مبنای شایسته‌سالاری، از خصایص فرهنگ سیاسی مدرن است (مؤدی، ۲۰۰۹). فرهنگ اشاره به هر چیزی دارد که به‌صورت اجتماعی ایجاد شده و یکی از مهم‌ترین خصیصه آن؛ اشتراک و یکسانی بین گروه‌های مختلف در حال تعامل انسانی است. مشارکت سیاسی شکلی از عمل جمعی است که از هنجارها و ارزش‌های اجتماعی تأثیر می‌پذیرد. مصرف سیاسی یا سبک زندگی سیاسی^۲، امروزه امری مهمی برای نظام‌های سیاسی شده است (نور و آنسلمتی، ۲۰۲۳). دموکراسی مفهومی پویا، چندبعدی و قابل مناقشه بوده و یکی از ویژگی اساسی نظام سیاسی دموکراتیک، به رسمیت شناخت حقوق شهروندان جهت مشارکت سیاسی، حق رأی دان و مشارکت سیاسی در امور اجرایی جامعه است (کسنالی، ۲۰۱۰: ۳۶). در این میان، ظهور فرهنگ سیاسی باعث می‌شود نوعی جامعه‌پذیری در عرصه سیاست رخ داده و شهروندان نگرش‌های فرهنگی درباره قدرت، مشروعیت، اقتدار و سیاست عمومی را اتخاذ کنند. در اصل فرهنگ سیاسی، فرایندی اجتماعی است که در ارزش و باورهای سیاسی توسط مقامات دولتی، والدین، معلمان و هیئت‌های آموزشی، روحانیون و صاحبان مشاغل شکل می‌گیرد (سوئدلو، ۲۰۱۳). طی دو سده اخیر، دین تأثیر

^۱ human consciousness

^۲ Political consumption and lifestyle politics

شگرف و عظیمی در تحولات سیاسی-اجتماعی جامعه ایرانی داشته است (جلالی و ترابی، ۱۳۹۵: ۲۳). دین‌داری به‌عنوان محرک اصلی در شکل‌گیری فرایند سیاسی و جامعه‌پذیری سیاسی است. با ظهور انقلاب اسلامی و تکیه آن بر حکمرانی دینی-مردم‌سالاری دینی، به‌عنوان کشوری مسلمان؛ دین و سیاست را به‌جای تفکیک و فردی‌سازی، امری اجتماعی-سیاسی نموده و مسئولیت جامعه و مردم را از طریق دین‌داری و سیاست به هم گره و پیوند زده است. دین‌داری در فرهنگ سیاسی، ضمن ایجاد دانش سیاسی، افزایش تبیین سیاسی (ارزیابی، پایش و کنترل وقایع سیاسی)، عقلانیت را ترویج داده و باعث پذیرش مسئولیت اجتماعی-سیاسی از شهروندان می‌شود و در سیاست بعد از انقلاب اسلامی منجر به توسعه، تحرک، وظیفه‌شناسی، اخلاق و فرهنگ کار جمعی، به‌همگرایی، اتحاد، سرمایه اجتماعی-سیاسی و کاهش تنش، اختلافات و تضادهای قومی-فرقه‌ای و حزبی شده است. به این دلیل دین‌داری، بسترهای ارتقای بیش و آگاهی سیاسی را رقم‌زده است، هدف اصلی پژوهش ارزیابی نقش دین‌داری شهروندان در میزان رشد و آگاهی سیاسی (فرهنگ سیاسی) است. درنهایت مهم‌ترین سؤال پژوهش عبارت است:

۱. دین‌داری بعد از انقلاب اسلامی ایران چه تأثیری بر فرهنگ سیاسی شهروندان داشته است؟
۲. کدام بعد از دین‌داری شهروندان بیشترین سهم را در تبیین فرهنگ سیاسی آن‌ها داشته است؟
۳. نقش متغیرهای میانجی و تعدیلگر در تبیین فرهنگ سیاسی شهروندان چگونه است؟

چارچوب نظری

فرهنگ سیاسی: فرهنگ سیاسی^۱، اشاره به ارزش‌ها و رفتارهای سیاسی فردی و جمعی کارگزاران اشاره دارد. فرهنگ سیاسی باوجوداینکه به دوران ارسطو و سقراط بازمی‌گردد، اما مفهومی جدید و متعلق به گابریل آلموند و سیدنی وریا است که در نظریه "فرهنگ مدنی (۱۹۶۳)" به آن پرداختند. فرهنگ سیاسی، به این اشاره دارد که هویت‌های سیاسی چگونه خلق و چگونه آگاهی سیاسی رواج می‌یابد می‌یابد (داسیلو و همکاران، ۲۰۱۵). فرهنگ سیاسی شامل تمایل به مشارکت سیاسی است که از طریق عوامل جامعه‌پذیری‌کننده و نظام‌های آموزشی و والدین در جامعه رواج پیدا می‌کند. در معنای

^۱ Political culture

وسیع، فرهنگ سیاسی، به رفتارهای سیاسی و نگرش‌های سیاسی و در کل جامعه‌پذیری سیاسی اطلاق می‌شود (تیسند دینسن و اندرسون، ۲۰۲۲).

- نظریه دین‌داری و فرهنگ سیاسی (نظریه اسلام سیاسی)

فرهنگ سیاسی مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، هنجارها و مفروضات مربوط به روش و معیارهای سیاسی در مورد اینکه زندگی دولتی، سیاسی و اقتصادی چگونه باید باشد است و چارچوبی را برای تغییر و تحولات سیاسی ایجاد می‌کند که منحصر به ملت‌ها، دولت‌ها و سایر گروه‌های سیاسی است (دی، ۲۰۲۱). به‌طوری‌که بر روی تعیین نگرش‌ها، ارزش‌ها و باورها و جهان‌بینی سیاسی شهروندان، تمرکز کرده و رفتارهای افراد، گروه و سازمان و نهادها را توضیح می‌دهد. در واقع، ارتباط پیچیده، پویا، تعاملی بین رفتارهای فرهنگی و روان‌شناختی افراد در حوزه فرهنگ سیاسی وجود دارد. در اکثر مطالعات سیاسی، فرهنگ سیاسی جهت فهم و تبیین علمی، سنخ‌شناسی شده است. بر این اساس رونالد اینگلهارت (۱۹۹۰)، فرهنگ سیاسی مادی و فرهنگ سیاسی پسامادی؛ دنیل الیز (۱۹۹۴)، فرهنگ سیاسی سنتی، اخلاقی و فردگرایانه؛ آرون ولدوسکی (۱۹۹۸ و ۲۰۰۶)؛ فرهنگ سیاسی تقدیرگرایانه، سلسله‌مراتبی، فردگرایانه و برابری‌طلبانه را شناسایی کرده‌اند (سوندللو، ۲۰۱۳). بر این اساس؛ مشارکت سیاسی هرگونه رفتار و عمل فردی است که هدف آن تحت تأثیر قرار دادن سیاست‌گذاری‌های عمومی یا انتخاب رهبران سیاسی و یا اعمال نظر رهبران بر مردم و یا به‌طور خلاصه حوزه تصمیم‌گیری و تقاضا در بین مردم و دولت است. مشارکت سیاسی دارای دو بعد ذهنی و عینی هست. بعد ذهنی مشارکت که همان تمایل به مشارکت سیاسی است که در نتیجه اعتماد و سایر عوامل زمینه‌ساز در افراد ایجاد می‌شود؛ اما بعد عینی و رفتاری مشارکت به‌صورت عضویت، نظارت، اجرا و تصمیم‌گیری بروز می‌کند (توسلی، ۱۳۸۲: ۱۳). هدف مشارکت سیاسی عبارت است از شرکت در انتخابات و رأی دادن، شرکت در احزاب سیاسی و مبارزه سیاسی برای رسیدن به هدف اصلی اجتماع است (افینگ و همکاران، ۲۰۱۱: ۲۹). آلموند و وربا (۱۹۶۳)؛ فرهنگ سیاسی را به معنای احساس هویت ملی؛ نگرش به خود به‌عنوان مشارکت‌کننده در زندگی سیاسی؛ نگرش به خود به‌عنوان شهروند؛ نگرش و انتظار درباره بازدهی و عملکرد دولت و در نهایت نگرش به دانش درباره فرایندهای سیاسی تصمیم‌سازی تعریف کرده‌اند (دی، ۲۰۲۱). از منظر جامعه‌شناسی

سیاسی، مشارکت سیاسی از ویژگی‌ها و مشخصه‌های جامعه مدنی است. به‌طور کلی، مشارکت سیاسی پدیده‌ای پیچیده با ابعاد متعددی است که ارتباط میان جوامع مدنی و جامعه سیاسی را عملی می‌کند. همچنین رفتار انتخاباتی نشان‌دهنده الگوی خاصی از مشارکت سیاسی است که بر مجموعه نگرش‌ها، ارزش‌ها، ایستارها، هنجارها و آداب و رسوم یک جامعه در رابطه با پدیده‌های سیاسی مبتنی است (امام‌جمعه‌زاده و همکاران، ۱۳۸۹: ۴). دین به‌عنوان نهاد اجتماعی فراگیر در تاریخ بشری است که رابطه انسان با خدا و با سایر انسان‌ها را در اجتماع تنظیم کرده و برای حوزه‌های مختلف زندگی، حقوق و احکامی را معین می‌کند. بین دین و سیاست، تعارضی وجود نداشته؛ بلکه در وجه هم‌نشینی و تکمیلی قرار دارند (ملکی، ۱۳۹۸: ۱۴۲). دین، مجموعه‌ای از آموزه‌ها و دستورالعمل‌هایی است که از طرف خدا برای تکامل معنوی بشر نازل شده و معنویت جوهره دین می‌باشد و سیاست نوعی شیوه‌های اداره امور عمومی جامعه است که به‌منظور جلوگیری از اختلاف و ایجاد نظم اجتماعی در جامعه انسانی خلق شده است (فوزی و کریمی بیرانوند، ۱۳۹۵: ۵۹). دین اسلام به خاطر تمامیت و جامعیت آن، قلمرو دنیا و آخرت انسان را در بر گرفته و داعیه‌دار کمال واقعی و سعادت امور فردی و اجتماعی است، بر همین مبنا، نسبت به مسائل سیاسی بی‌تفاوت نبوده و ارتباط دین و سیاست را بسیار جدی تلقی می‌کند (رهبر، ۱۳۹۳: ۶۷). دینی بودن (اعتقاد و التزام به دین) بر رفتارهای انتخاباتی و رأی‌دهی تأثیر مثبتی دارد، با افزایش دین‌داری جامعه، میزان حضور شهروندان؛ در پای صندوق رأی‌گیری (مشارکت سیاسی) بیشتر خواهد شد (معمار، ۱۳۹۶: ۲۷۸). به لحاظ تاریخی، اهمیت دین و سیاست، در آغاز اسلام با تشکیل نخستین تجربه حکومت اسلامی توسط پیامبر (ص)، مورد تأکید قرار گرفته است. در همین زمینه، امام خمینی (ره) و رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) نظریه اسلام سیاسی را مطرح کرده‌اند. به این معنی که اسلام سیاسی، یعنی اسلامی که سیاست اداره و مدیریت جامعه را بر عهده می‌گیرد. خدامحوری، معناگرایی و سعادت‌طلبی، از مبانی مهم نظریه اسلامی سیاسی است که نشانگر پیوند بین دین‌داری و فرهنگ سیاسی است (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۵). امام خمینی، انقلاب اسلامی را قبل از آنکه انقلابی سیاسی-اجتماعی بداند، انقلاب معنوی روحانی نامیده و کمال سعادت را پیوند و انسجام بین جهان سیاست با رفتارهای دینی می‌داند (امام خمینی، ۱۳۸۵: ج ۱۲: ۱۴۹). این‌طور فرموده است: "اسلام مکتبی است که برخلاف سایر مکاتب

غیرتوحیدی، در کلیه شئون فردی، اجتماعی، مادی، معنوی، فرهنگی، نظامی، سیاسی، اقتصادی، پیشرفت مادی و معنوی نقش مهمی بر عهده داشته است" (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۸). همچنین در قرآن کریم، در آیه ۳۸ شوری، مشارکت سیاسی را شرط اساسی نظام حکمرانی اسلامی بیان کرده و تأکید دارد که امور اجتماعی-سیاسی، مبتنی بر مشورت، شور جمعی، مشارکت سیاسی و فرهنگ سیاسی است (زحمتکش و جعفری، ۱۳۹۰: ۷۲۶). درنهایت مهم‌ترین نقش دین در جهان سیاست، هدایت و تربیت جامعه به سوی سعادت و کمال؛ شکل‌دهی به نظام اجتماعی عادلانه، اجرای احکام الهی-دینی، دفاع از مرزهای اسلام و استقلال امت اسلامی است (ملکی، ۱۳۹۸: ۱۴۷).

- سابقه و پیشینه پژوهش

جدول ۱: پیشینه تحقیق

نویسنده	حجم نمونه	مکان	قومیت	روش	نوع پژوهش	ضرب همبستگی	رشته تخصصی	روش نمونه‌گیری	گروه
براهوی زریں (۱۴۰۱)	۳۷۸	سیستان و بلوچستان	بلوچ	پیمایش	رساله ارشد	۰.۳۱۰	علوم اجتماعی	در دسترس	شهروندان
میرزائی و نایی (۱۴۰۱)	۳۸۴	تهران	فارس	پیمایش	علمی پژوهشی	۰.۸۱۰	علوم اجتماعی	تصادفی	شهروندان
نجف پور و تدین را (۱۴۰۰)	۴۱۸	خوزستان	عرب	پیمایش	علمی پژوهشی	۰.۴۸۷	علوم سیاسی	تصادفی	دانشجویان
فتحی‌زاده و همکاران (۱۴۰۰)	۳۶۲	غرب کشور	کرد	پیمایش	علمی پژوهشی	۰.۲۲۱	علوم اجتماعی	تصادفی طبقه‌ای	دانشگاهیان
رئییسی عسعی آبادی	۳۷۸	فارسان	لر	پیمایش	علمی پژوهشی	۰.۴۵۶	بهداشت	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	شهروندان

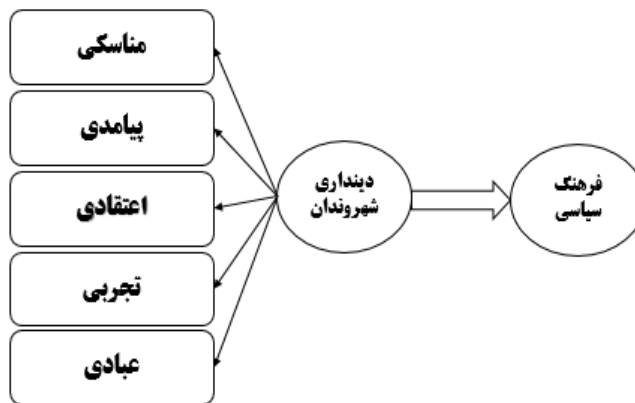
									(۱۴۰۰)
مناطق حاشیه‌نشین	تصادفی	علوم اجتماعی	۰۶۵۱	رساله ارشد	پیمایش	کرد	کرمانشاه	۴۰۱	محمود وند (۱۴۰۰)
روستائیان	تصادفی	علوم اجتماعی	۰۴۱۲	رساله ارشد	پیمایش	ترک	ماکو	۳۸۱	علمی (۱۳۹۷)
معلمان	تصادفی	علوم اجتماعی	۰۳۶۶	مقاله علمی پژوهشی	پیمایش	کرد	شهر بوکان	۳۰۱	قادر زاده و همکاران (۱۳۹۶)
شهروندان	نمونه تصادفی	علوم اجتماعی	۰۲۲۱	مقاله پژوهشی	پیمایش	فارس	اصفهان	۳۳۹	رهبر قاضی و همکاران (۱۳۹۵)
افراد بالای ۲۵ سال ساکن در شهرستان بجنورد	نمونه‌گیری خوشه‌ای	جامعه‌شناسی	۰۴۵۱	رساله ارشد	پیمایش	فارس	بجنورد	۳۸۳	شاعری (۱۳۹۵)
اساتید و دیران	تصادفی	علوم اجتماعی	-۰۵۴۱	رساله دکتری	پیمایش	فارس	همدان	۳۳۰	بهمنی طراز (۱۳۹۴)
دانشجویان	خوشه‌ای	اجتماعی	۰۳۶۴	علمی پژوهشی	پیمایش	کرد	کردستان	۳۶۵	خانیکی و سرشار (۱۳۹۱)
دانشجویان	خوشه‌ای	علوم اجتماعی	۰۳۰۴	رساله ارشد	پیمایش	فارس	تهران	۳۵۳	تقی زاده ایمانی (۱۳۹۰)
شهروندان	تصادفی	اجتماعی	۰۴۱۹	رساله	پیمایش	فارس	گلستان	۵۶۲	کردی

				دکتری					(۱۳۸۸)
شهروندان	تصادفی	علوم اجتماعی	۰۳۴۱	رساله دکتری	پیمایش	کرد	سندج	۳۴۰	احمدی (۱۳۸۷)

- فرضیه پژوهش:

- به نظر می‌رسد که میزان دین‌داری در فرهنگ سیاسی شهروندان تأثیر معنی‌داری دارد.
- به نظر می‌رسد که مؤلفه‌های دین‌داری در فرهنگ سیاسی شهروندان تأثیر معنی‌داری دارد.
- به نظر می‌رسد که متغیرهای زمینه‌ای-تعدیلگر (جنسیت، تحصیلات، وضع تأهل، نوع گروه) بر فرهنگ سیاسی شهروندان تأثیر معنی‌داری دارند.

- الگوی نظری پژوهش

نمودار (۱): الگوی نظری پژوهش

- روش‌شناسی

روش تحقیق حاضر؛ کمی و شیوه تحلیل آن فراتحلیل کمی و مرور سیستماتیک مطالعات است. نرم‌افزار مورد استفاده CMA^۲ و آزمون‌های آماری برای تبیین رابطه متغیرهای مستقل با وابسته؛ d کوهن و f فیشر است. پرسشنامه از نوع معکوس و سنجه غیر واکنشی محسوب می‌شود. در فرا تحلیل در گام اول با جستجوی کلیدواژه "دین‌داری و فرهنگ سیاسی"، از منابع علمی، مقاله و

رساله‌های ارشد و دکتری گردآوری شده و تعداد آن به‌عنوان جامعه آماری کل شمارش می‌گردد. بعد از اتمام آن؛ مرحله غربالگری آغاز می‌شود، در مرحله غربالگری؛ ملاک ورود و خروج مبنای محقق قرار می‌گیرد؛ یعنی مقاله‌هایی که حائز شرایط ورود به تحلیل هستند؛ باقی‌مانده و آثار بی‌کیفیت، فاقد روش علمی و یافته‌های معتبر (کمی و کیفی)؛ از لیست خارج می‌شود. در گام بعدی مقاله‌های مستخرج از سال قدیم به سال جدید تنظیم شده و اولین مقاله منتشرشده جهت تحلیل و ورود به نرم‌افزار ۱۳۸۷ و آخرین مقاله منتشرشده که محقق در جستجوی خود به آن رسیده در سال ۱۴۰۱ منتشرشده است. در گام سوم؛ با شمارش مقاله‌های حائز شرایط فرا تحلیل با عنوان حجم نمونه تعیین شده و در بازه زمانی ۱۳۸۷ الی ۱۴۰۱، از جامعه آماری ۲۶ تحقیق دانلود شده از منابع علمی؛ بعد از کنترل از حیث روشی، اعتبار، روایی و یافته‌های علمی، تعداد ۱۵ مقاله (حجم نمونه) وارد نرم‌افزار شده و اندازه اثر نهایی هر پژوهش و اثر نهایی کل برآورد شده است. برای تشخیص همگنی یا ناهمگنی تحقیقات فوق، از نمودار کیفی، آزمون Q استفاده شده و بعد از اثبات فرض ناهمگونی بین مطالعات از متغیر تعدیلگر (زمینه‌ای) برای سنجش میزان اثر آن بر فرهنگ سیاسی استفاده شده است.

- یافته‌های پژوهش

یافته‌های تحقیق در دودسته توصیفی و تحلیلی ارزیابی شده‌اند.

الف. توصیفی

- ۸۷ درصد از رشته تحصیلی نویسندگان علوم اجتماعی، ۷ درصد علوم سیاسی و ۶ درصد علوم پزشکی هستند.

- به لحاظ نمونه‌گیری؛ ۶۰ درصد روش تصادفی ساده؛ ۷ درصد تصادفی طبقه‌ای؛ ۲۷ درصد خوشه‌ای و ۶ درصد روش در دسترس است.

- به لحاظ گروه موردبررسی ۳۱ درصد دانشگاهیان؛ ۴۶ درصد شهروندان عمومی؛ ۸ درصد معلمان؛ ۷ درصد روستاییان و ۸ درصد مناطق حاشیه‌نشین هستند.

- به لحاظ هویت قومی ۴۳ درصد فارس؛ ۳۳ درصد کرد؛ ۷ درصد ترک؛ ۶ درصد لر؛ ۶ درصد بلوچ و ۷ درصد عرب هستند.

- ۳۳ درصد رساله کارشناسی ارشد؛ ۲۰ درصد رساله دکتری؛ ۴۷ درصد مقاله پژوهشی بوده است.

ب. تحلیلی

در این بخش، یافته‌های حاصل از فراتحلیل به تفکیک مطالعات ارائه شده است

-اندازه اثر پژوهش

جدول ۲: اثر دین‌داری بر فرهنگ سیاسی در تک تک مطالعات

گزارش آماری					نویسندگان و سال
sig	Z	upper	lower	Effect size	
۰/۰۰۰	۶/۲۰۷	۰/۳۹۸	۰/۲۱۶	۰/۳۱۰	براهویی زرین (۱۴۰۱)
۰/۰۰۰	۲۱/۹۹۹	۰/۸۴۲	۰/۷۷۳	۰/۸۱۰	میرزائی و نایی (۱۴۰۱)
۰/۰۰۰	۱۰/۸۴۰	۰/۵۵۷	۰/۴۱۰	۰/۴۸۷	نجف‌پور و تدین‌را (۱۴۰۰)
۰/۰۰۰	۳/۶۱۶	۰/۳۳۳	۰/۱۰۳	۰/۲۲۱	فتحی‌زاده و همکاران (۱۴۰۰)
۰/۰۰۰	۹/۵۳۲	۰/۵۳۲	۰/۳۷۲	۰/۴۵۶	رئیس‌عیسی‌آبادی (۱۴۰۰)
۰/۰۰۰	۱۵/۵۰۲	۰/۷۰۴	۰/۵۹۱	۰/۶۵۱	محمودوند (۱۴۰۰)
۰/۰۰۰	۸/۵۱۶	۰/۴۹۲	۰/۳۲۵	۰/۴۱۲	علمی (۱۳۹۷)
۰/۰۰۰	۶/۶۲۵	۰/۴۶۰	۰/۲۶۴	۰/۳۶۶	قادرزاده و همکاران (۱۳۹۶)
۰/۰۰۰	۴/۱۱۹	۰/۳۲۰	۰/۱۱۷	۰/۲۲۱	رهبر قاضی و همکاران (۱۳۹۵)
۰/۰۰۰	۹/۴۷۳	۰/۵۲۷	۰/۳۶۷	۰/۴۵۱	شاعری (۱۳۹۵)
۰/۰۰۰	۱۰/۹۵۱	۰/۶۱۳	۰/۴۶۰	۰/۵۴۱	بهمنی طراز (۱۳۹۴)
۰/۰۰۰	۷/۲۵۸	۰/۴۵۰	۰/۲۷۱	۰/۳۶۴	خانیکی و سرشار (۱۳۹۱)
۰/۰۰۰	۵/۸۷۳	۰/۳۹۶	۰/۲۰۶	۰/۳۰۴	تقی‌زاده ایمانی (۱۳۹۰)
۰/۰۰۰	۱۰/۵۵۶	۰/۴۸۵	۰/۳۴۸	۰/۴۱۹	پناهی (۱۳۸۹)
۰/۰۰۰	۶/۵۲۱	۰/۴۳۲	۰/۲۴۳	۰/۳۴۱	احمدی (۱۳۸۷)

نتایج نشان می‌دهد که دین‌داری در تمامی پژوهش‌ها دارای تأثیر معنی‌داری بر فرهنگ سیاسی بوده است. با افزایش میزان دین‌داری ایرانیان، فرهنگ سیاسی آن‌ها تغییر یافته و بهتر می‌شود.

-ضریب اثر شاخص کلی دین‌داری و مؤلفه‌های آن با فرهنگ سیاسی

جدول ۳: اندازه اثر کلی پژوهش

گزارش آماری					نوع متغیر
sig	Z	upper	lower	Effect size	
۰/۰۰۰	۳۵/۴۶۸	۰/۴۳۴	۰/۳۹۴	۰/۴۴۲	اثر کلی دین‌داری
۰/۰۰۰	۱۱/۲۹۲	۰/۳۶۶	۰/۱۹۲	۰/۳۱۰	مناسکی
۰/۰۰۰	۲۴/۰۶۲	۰/۴۰۰	۰/۲۶۴	۰/۳۴۸	پيامدی
۰/۰۰۰	۱۲/۳۴۱	۰/۹۱۷	۰/۴۵۰	۰/۲۸۰	اعتقادی
۰/۰۰۰	۲۰/۵۵۹	۰/۱۹۲	۰/۰۸۸	۰/۳۶۰	تجربی
۰/۰۰۰	۸/۱۲۷	۰/۳۱۱	۰/۲۷۰	۰/۴۰۰	عبادی

نتایج نشان می‌دهد که شاخص دین‌داری به لحاظ کلی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و ۴۴ درصد از آن را تبیین و پیش‌بینی کرده است. همچنین مؤلفه‌های دین‌داری اثر معنی‌داری بر فرهنگ سیاسی داشته است:

- دین‌داری مناسکی با ضریب اثر ۳۱ درصد توانسته فرهنگ سیاسی را تبیین و پیش‌بینی نماید.
- دین‌داری پیامدی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و ۳۴ درصد از آن را تبیین کرده است.
- دین‌داری اعتقادی اثری معنی‌داری بر فرهنگ سیاسی داشته و ۲۸ درصد از آن را تبیین نموده است.
- دین‌داری تجربی با ضریب اثر ۳۶ درصد بر فرهنگ سیاسی تأثیری معنی‌دار داشته است.
- دین‌داری عبادی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و ۴۰ درصد از فرهنگ سیاسی را تبیین و پیش‌بینی نموده است.

-بررسی مفروضه همگنی مطالعات

نتایج آزمون (sig=۰۰۰/۰ و $Q=۲۷۱/۶۵۲$) با اطمینان، ۹۹ درصد؛ نشان می‌دهد که پژوهش

دارای ناهمگنی است. مقدار **Q** نشانگر ناهمگنی در اندازه اثر پژوهش‌های اولیه است؛ در کنار این آزمون، شاخص مجذور **I** بین صفر الی ۱۰۰ درصد بوده و مقدار ناهمگنی را به صورت درصد بیان می‌کند. هرچه مقدار آن به سمت ۱۰۰ درصد تمایل یابد، نشان‌دهنده ناهمگنی بیشتر اندازه اثر پژوهش‌های اولیه است که نزدیک به ۹۴ درصد از تغییرات مطالعات فوق، به ناهمگنی آن‌ها مربوط است و نمی‌توان از اندازه اثر ثابت برای ترکیب آن‌ها استفاده کرد. پس از مدل آثار تصادفی بایستی برای تحلیل روابط بهره گرفت. در نهایت رابطه بین میزان دین‌داری و فرهنگ سیاسی، به لحاظ ویژگی و مشخصات پژوهش با همدیگر متفاوت بوده و بایستی از متغیرهای تعدیلگر برای مشخص کردن واریانس و محل این تفاوت استفاده نمود.

-**نتایج همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار:** نتایج نشان می‌دهد که مقدار تائوکندال بی برابر با ۰/۴۱۹- بوده که در سطح معنی‌داری (۰/۱۲۹)؛ باوجود رابطه بین اندازه اثر و دقت اثر، این رابطه معنی‌دار نبوده و فرض صفر مثبتی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود.

-**نتایج بررسی روش رگرسیون خطی اگر:** بر اساس نتایج رگرسیون خطی اگر، برش با (۱۳/۴۲۵-) و فاصله اطمینان ۹۵ درصد برابر با ۰/۹۸۱ است. از آنجا مقدار **p** یک دامنه ۰/۱۷۳ و دو دامنه ۰/۳۴۴ است و بیانگر این است که فرض صفر مثبتی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌گردد.

-**N ایمن از خطا:** آزمون **N** نشان می‌دهد که باید تعداد ۴۹۱۴ صورت بگیرد تا مقدار **P** دوسویه ترکیب‌شده از ۰/۰۵ تجاوز نکند و در نتایج نهایی محاسبات و تحلیل‌ها، خطایی رخ ندهد. این یافته، نشانگر دقت و صحت بالای اطلاعات و نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش بوده و ۴۹۱۴ مورد مطالعه فاصله از خطا، مقدار مناسب و قابل توجهی برای پژوهش حاضر است.

-تأثیر جنسیت بر فرهنگ سیاسی

بین جنسیت و فرهنگ سیاسی رابطه معنی‌داری وجود داشته و مقدار اثر آن برابر با ۰/۳۷۸ است، به لحاظ جنسیت؛ میزان دین‌داری در میان مردان با مقدار ضریب ۰/۲۰۲ بیشتر از زنان ۰/۱۵۴ بر فرهنگ سیاسی آن‌ها تأثیر داشته است.

-تأثیر سطح تحصیلات بر فرهنگ سیاسی

بین سطح تحصیلات و فرهنگ سیاسی رابطه معنی‌داری وجود داشته و مقدار اثر آن برابر با ۰/۱۰۲ است، به لحاظ تحصیلات؛ میزان دین‌داری در میان دانشگاهیان با مقدار ضریب ۰/۱۸۷ بیشترین اثر را بر فرهنگ سیاسی داشته است.

-تأثیر وضع تأهل بر فرهنگ سیاسی

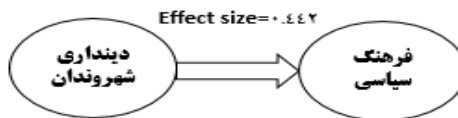
بین وضع تأهل و فرهنگ سیاسی رابطه معنی‌داری وجود داشته و مقدار اثر آن برابر با ۰/۱۲۷ است، به لحاظ وضع تأهل؛ میزان دین‌داری در میان متأهل‌ها با مقدار ضریب ۰/۱۵۰ بیشتر از مجردها ۰/۱۳۹ بر فرهنگ سیاسی آن‌ها تأثیر داشته است.

-تأثیر نوع گروه مورد مطالعه بر فرهنگ سیاسی

بین نوع گروه مورد مطالعه و فرهنگ سیاسی رابطه معنی‌داری وجود داشته و مقدار اثر آن برابر با ۰/۱۹۰ است. میزان دین‌داری در میان دانشگاهیان (۰/۲۰۹) و معلمان (۰/۱۹۸) بیشترین تأثیر را در فرهنگ سیاسی داشته است.

نتیجه‌گیری

فرهنگ سیاسی، به معنای دانش، نگرش، آگاهی، عملکرد و رفتار سیاسی شهروندان در امور سیاسی، دولت و رفتار رأی‌دهی است. فرهنگ سیاسی، مرتبط با هنجار، ارزش و قواعد سیاسی بوده و دین‌داری متغیری اثرگذار بر فرایند فرهنگ سیاسی است. این پژوهش باهدف ارزیابی تأثیر میزان دین‌داری بر فرهنگ سیاسی (تعامل دین و سیاست) بعد از انقلاب اسلامی نگاشته و از روش فرا تحلیل کمی بهره گرفته است. به‌طور کلی نتایج نشان می‌دهد که در بازه تاریخی ۱۳۸۷ الی ۱۴۰۱؛ دین‌داری تأثیر مستقیم و معنی‌داری بر فرهنگ سیاسی داشته و به‌عنوان یک محرک مثبت و قوی برای ارتقای فرهنگ سیاسی شهروندان عمل می‌کند و توانسته ۴۴ درصد از تغییرات فرهنگ سیاسی را تبیین و پیش‌بینی نموده است. این یافته با نتایج پژوهشی براهویی زرین (۱۴۰۱)؛ خانیکی و سرشار (۱۳۹۱)، تقی‌زاده ایمانی (۱۳۹۰)، میرزائی و ناییبی (۱۴۰۱)؛ نجف‌پور و تدین‌را (۱۴۰۰) و فتحی‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) همخوان بوده و آن را تأیید می‌کند. نتایج حاصل از یافته‌ها در شکل زیر ترسیم شده است:

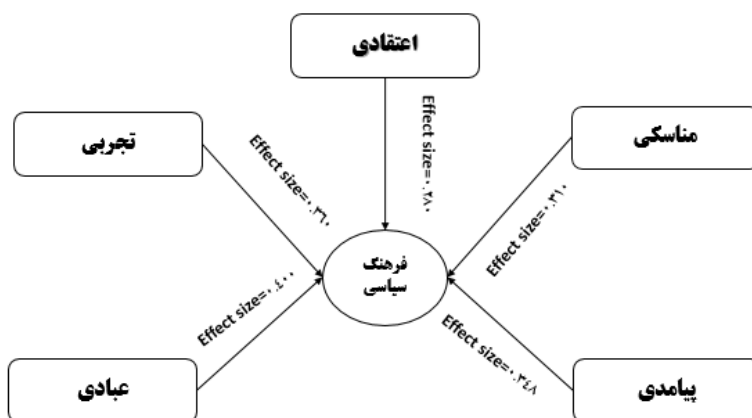

شکل (۲): رابطه دین‌داری و فرهنگ سیاسی (یافته‌های پژوهش)

همچنین مؤلفه‌های دین‌داری بر فرهنگ سیاسی بعد از انقلاب اسلامی ایران، تأثیر معنی‌داری داشته است. بر این اساس:

- دین‌داری مناسبی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و مقدار ضریب تأثیر آن برابر با ۳۱ درصد است.
- دین‌داری پیامدی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و مقدار ضریب تأثیر آن برابر با ۳۴ درصد است.
- دین‌داری اعتقادی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و مقدار ضریب تأثیر آن برابر با ۲۸ درصد است.
- دین‌داری تجربی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و مقدار ضریب تأثیر آن برابر با ۳۶ درصد است.
- دین‌داری عبادی بر فرهنگ سیاسی تأثیر معنی‌داری داشته و مقدار ضریب تأثیر آن برابر با ۴۰ درصد است.

چنین می‌توان گفت که دین پدیده‌ای اجتماعی-سیاسی بوده و در تعامل روابط بین فرد با نظام سیاسی نقش مؤثری بر عهده داشته و با ایجاد حس مسئولیت، تعهد، وظیفه‌شناسی و میهن‌پرستی (دفاع از ارزش‌های سیاسی و میهنی)، باعث مشارکت سیاسی آن‌ها شده و فرهنگ سیاسی آن‌ها را افزایش داده است. داشتن تعهد اجتماعی، احساس همدلی اجتماعی، مشارکت مدنی و حضور فعال در سیاست، در دین اسلام مکرر تأکید شده و رابطه بین حاکم و مردم متقابل بوده و پایداری یک نظام سیاسی بستگی به میزان فرهنگ سیاسی آن جامعه دارد. در این میان دین‌داری نقش فعالی را ایفا می‌کند. انقلاب اسلامی ایران، پدیده فرهنگی بوده و به رهبری امام (ره)؛ دین اسلام در سیاست جمهوری اسلامی ایران در محوریت‌زدایی، ترویج عدالت اجتماعی، سهیم شدن در قدرت سیاسی، حکمرانی اسلامی حضور خود را نمایان ساخت. نتایج پژوهش با یافته‌های مطالعاتی رئیسی عیسی آبادی (۱۴۰۰)؛ محمود وند (۱۴۰۰)؛ علمی (۱۳۹۷)؛ قادرزاده و همکاران (۱۳۹۶)؛ رهبر قاضی و همکاران (۱۳۹۵)؛ شاعری (۱۳۹۵)؛ بهمنی طراز (۱۳۹۴)؛ کردی (۱۳۸۸)؛ احمدی (۱۳۸۷) همخوان بوده و آن‌ها را تأیید می‌کند. این رابطه در شکل زیر این رابطه ترسیم شده است:

شکل (۳): رابطه مؤلفه‌های دین‌داری بر فرهنگ سیاسی

بعد از انقلاب اسلامی ایران، حضور دین در عرصه مشارکت سیاسی، باعث کاهش تعصب‌های طایفه‌ای و قومی شده و با افزایش فرهنگ سیاسی از مشارکت قومی به مشارکت سیاسی ملی و امنیت ملی سوق داده شده است. دانش و آگاهی سیاسی مردم در طی بعد از انقلاب اسلامی، با حضور رسانه‌های اجتماعی، افزایش کارکردهای اجتماعی دین در اجتماع؛ منجر به احساس مسئولیت مردم نسبت به سرنوشت و آینده انقلاب اسلامی ایران شده و نرخ مشارکت سیاسی را نیز ارتقا داده است که نمونه آن آمار بالای مشارکت‌های سیاسی و حضور مردم در عرصه‌های مهم سیاسی است. دین اسلام با تبیین عقلانی از رفتارهای سیاسی و کاهش تعصب اجتماعی، نوعی شور و هیجان نسبت به مسئولیت اجتماعی فرد در قبال جامعه و نظام سیاسی خلق می‌کند، از میزان بی‌علاقگی، بی‌تفاوتی و فردگرایی سیاسی کاسته و آن‌ها را به انسانی اجتماعی و مدنی تبدیل می‌کند. به تعبیری نقش ارتقای فرهنگ سیاسی ایرانیان، در گذر از فردگرایی به جمعی بودن و باور به کنش‌های جمعی و مقاومت در برابر توطئه‌های رسانه و دشمنان خارجی است. بر این اساس، برای موفقیت در عرصه‌های سیاسی و تدوین یک حکمرانی مطلوب اسلامی و نظم سیاسی پایدار در عرصه فرهنگی، دین بهترین سازوکار برای رسیدن به این هدف است.

فهرست منابع:

- احمدی، یعقوب (۱۳۸۷). میزان دموکراتیزاسیون فرهنگ سیاسی در میان شهروندان سندجی و عوامل مؤثر بر آن. رساله دوره دکتری، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی
- اکبریان، مجتبی و سیف‌الدین، علی فلاحی (۱۴۰۰). بررسی چگونگی استقرار حکومت مطلوب، در آرای متفکران پس از انقلاب اسلامی. فصلنامه علوم سیاسی، دوره ۱۷، شماره ۵۷، ص ۱۰۶-۱۲۷
- امام جمعه‌زاده، جواد؛ محمود اوغلی، رضا و عیسی‌نژاد، امید (۱۳۸۹). بررسی رابطه میان دین‌داری و مشارکت سیاسی دانشجویان دانشگاه اصفهان. مجله پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۲۱، ص ۳۴-۷.
- براهویی زرین، علیرضا (۱۴۰۱). بررسی رابطه بین دین‌داری و فرهنگ سیاسی در استان سیستان و بلوچستان، دانشگاه سیستان و بلوچستان. کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، بهمنی‌طراز، قدیر (۱۳۹۴). بررسی میزان گرایش به فرهنگ سیاسی دموکراتیک در بین طبقه متوسط جدید و عوامل مؤثر بر آن مورد مطالعه استادان دانشگاه و دبیران دبیرستان‌های شهر همدان. رساله دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی دانشکده علوم اجتماعی، دکتری تخصصی.
- پناهی، محمدحسین (۱۳۸۹). فرهنگ سیاسی و عوامل اجتماعی آن (مطالعه موردی استان گلستان). فصلنامه علوم اجتماعی، سال هفدهم، شماره ۴، ص ۱-۲۳.
- تقی‌زاده ایمانی، سجاد (۱۳۹۰). سنخ‌شناسی فرهنگ سیاسی در میان دانشجویان و عوامل مؤثر بر آن مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه علامه طباطبائی. کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۲). مشارکت اجتماعی در شرایط آنومیک، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جلالی، رضا و ترابی، محمد (۱۳۹۵). معرفت‌شناسی باور دینی از دیدگاه استاد مطهری و تأثیر آن بر نسبت دین و سیاست. فصلنامه سیاست متعالیه، سال چهارم، شماره ۱۵، ص ۲۳-۴۲
- خانیکی، هادی و سرشار، حمید (۱۳۹۱). تیپولوژی فرهنگ سیاسی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه کردستان)، پژوهش سیاست‌نظری، شماره ۱۱، ص ۹۱-۱۳۰.
- خمینی، روح‌اله (۱۳۸۵). صحیفه امام، چاپ چهارم، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- رهبر، عباسعلی (۱۳۹۳). تعامل ساخت فرهنگ با توسعه سیاسی در فرهنگ سیاسی شیعه. فصلنامه

- پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال سوم، شماره ۹، ص ۶۶-۹۳
- رهبرقاسمی، محمودرضا؛ امام‌جمعه‌زاده، سید جواد؛ نوربخش، سوسن و خاکی، مینا (۱۳۹۵). بررسی رابطه دین‌داری با دو نوع فرهنگ سیاسی مشارکتی و دموکراتیک. مطالعات راهبردی بسیج، شماره ۷۱، ص ۱۶۵-۱۴۱
- رئیس‌عیسی‌آبادی، شهاب (۱۴۰۰). بررسی جامعه‌شناختی تأثیر دین‌داری بر فرهنگ سیاسی (مطالعه موردی: شهر فارس)، دانش انتظامی چهارم‌حال و بختیاری، شماره ۳۴، ص ۱۷-۴۴
- زحمتکش، مهدی و جعفری، علی (۱۳۹۰). رابطه دین و سیاست در اسلام. فصلنامه سیاست خارجی، سال ۲۵، شماره ۳، ص ۷۵۷-۷۸۳
- شاعری، فاطمه (۱۳۹۵). بررسی نقش عوامل اقتصادی و فرهنگی فرهنگ سیاسی و مشارکت سیاسی (نمونه موردبررسی: شهروندان بالای ۲۵ سال ساکن در شهرستان بجنورد). کارشناسی ارشد دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- علمی، سینا (۱۳۹۷). بررسی جامعه‌شناختی فرهنگ سیاسی روستاییان شهرستان ماکو. کارشناسی ارشد دانشگاه گیلان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- فتحی‌زاده، مجتبی؛ هاشمی، عبدالرضا و حسایی، احمدعلی (۱۴۰۰). بررسی جامعه‌شناختی رابطه پایگاه اقتصادی و مذهب با فرهنگ سیاسی در چارچوب مفهومی مارک تسلر. مجله پژوهش‌های جامعه‌شناختی، سال پانزدهم شماره ۲، پیاپی ۵۲، ص ۱۷۳-۲۰۱
- فوزی، یحیی و کریمی بیرانوند، مسعود (۱۳۹۵). مبانی حکمی پیوند دیانت، معنویت و سیاست. فصلنامه حکمت معاصر، سال هفتم، شماره چهارم، ص ۵۱-۶۸
- محمودوند، رامش (۱۴۰۰). عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر فرهنگ سیاسی مناطق حاشیه‌نشین شهر کرمانشاه (مناطق صادقیه جعفرآباد دره دراز). کارشناسی ارشد دانشگاه شهید چمران اهواز، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی.
- معمار، رحمت‌اله (۱۳۹۶). پژوهشی جامعه‌شناختی درباره تأثیر دینی بودن و نوع مذهب بر مشارکت سیاسی در ایران: یک تحلیل کلان‌نگر. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، شماره ۴، دوره ۹، ص ۲۵۳-۲۸۳
- ملکی، علی (۱۳۹۸). رابطه دین و سیاست از دیدگاه شیعه امامیه. پژوهشنامه معارف قرآنی، سال ۱۰،

Chapter: Political Culture Publisher: CQ Press, Editors: Gregory Claeys
Rasmus Fonnesbæk Andersen (۲۰۲۲). The & Thisted Dinesen Peter
(Re)socialization of participatory political culture: Immigrants' political
participation between their contemporary country and their ancestral
country, *Political Geography* ۹۸ (۲۰۲۲) ۱۰۲۶۵۰.
Wallman Lundåsen, S. (۲۰۲۲). Religious Participation and Civic
Engagement in a Secular Context: Evidence from Sweden on the
Correlates of Attending Religious Services. *VOLUNTAS: International
Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, ۳۳(۳), ۶۲۷-۶۴۰.
<https://doi.org/10.1007/s11266-021-00353-7>